

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.319.8:165.241]:130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.1>

ДУХОВНІ ЗАСАДИ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Тетяна Власевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Виділено та охарактеризовано основні поняття, які стосуються проблеми ідентичності людини, зокрема такі: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», «духовність», «ідентичність». Висвітлено проблему природи й сутності людини. Осмислено зміст категорій, якими визначається сутність людини. З'ясовано, що духовність виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. Духовність людини полягає в тому, що духовні запити й потреби висуваються в системі мотивів і цінностей людини на перший план. Підкреслено, що найважливіша форма прояву духовності – це свідомість. Свідомість – це ще й самосвідомість, саморефлексія людини, а також мислення і творчість. Вказано, що унікальність людини полягає у її духовності. Саме через поняття духовності можна вийти на розуміння соціального. Зміст категорії «соціальне» пов'язаний з тим, що відрізняє людину від тваринного світу. Соціальне не зводиться до чисто духовного, нібито людина (людство) живе лише в духовному вимірі; соціальне також не зводиться до колективності (суспільного), що протистоїть індивіду. Зазначено, що людина не вийшла готовою із природи, а створила сама себе як мислячу й моральнісну істоту та реалізує її формує себе лише в постійній взаємодії в процесі праці з іншими людьми. Закцентовано увагу на тому, що індивідуальність – не просто «атомарність» людини, а характеристика її одиничності й своєрідності, що виводить за рамки цієї одиничності. Встановлено, що поняття ідентичності є багатозначним, може застосовуватись до різного роду об'єктів. Показано, що людина мислиться найперше духовною істотою, і її ідентичність трактується як духовний феномен, породження людського духу, екзистенціал людського буття. Людина в процесі пізнання світу та себе формує свій духовний світ, себе, свою ідентичність.

Ключові слова: людина, індивід, індивідуальність, особистість, духовність, ідентичність.

Осмислити виміри ідентичності, отже і сутність людини та створеного нею суспільства – соціуму нині намагаються різні науки й галузі знання, а філософія насамперед. Проблема природи й сутності людини особливо гостро постала вже у другій половині XIX ст., проте новітній час, з його жахливими катаклізмами, спричиненими людським фактором, поставив цю проблему як винятково важливу.

Приблизно до 60-х років XX ст. у науковій літературі на наших теренах панувала концепція, згідно з якою сутність людини визначалась як винятково соціальна. Згодом розгорнулася інша концепція, що розглядала сутність людини як біосоціальну (щоправда, з певними застереженнями). Прихильники такого (біосоціального) тлумачення сутності людини мотивували свою позицію тим, що ігнорування біологічного (тілесного) в людині не сприяє ефективній реалізації нагального глобального завдання – оптимізації відносин людського суспільства з природою. Поступово почало переважати розуміння людини як біосоціальної істоти, що має подвійну природу. У словниках з'явилося визначення людини

як біосоціальної істоти, що генетично пов'язана з іншими формами життя. Подвійна природа цієї істоти заперечується, натомість стверджується, що природне та соціальне становлять нерозривну єдність. Так, у «Філософському енциклопедичному словнику», у статті автором якої є В. Табачковський, відомий і авторитетний дослідник в галузі філософської антропології, зазначено, що «людина – природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь живих організмів на Землі, здатних до свідомої саморегуляції, завдяки чому вона постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури» [4, с. 350].

Український філософ Петро Дишлевий зауважив, що у таких визначеннях сутності людини як біосоціальної істоти біологічне вважається рівнозначним із соціальним у людині, причому термін «соціальне» повністю прирівнюється до терміну «суспільне». Він переконаний, що такий підхід до вирішення проблеми сутності людини не можна вважати задовільним, адже тут немає конкретного визначення категорії «соціальне», яка, на його думку, допомагає послідовно обґрунтувати тлумачення унікальності людини в розумінні її природно-соціальної (біосоціальної) сутності.

Отже, необхідно суттєво осмислити зміст категорій, якими визначається сутність людини. Сутність – це глибинні зв'язки, відносини та закони, які визначають тенденції розвитку матеріальних систем. Так, під природним (біологічним) розуміється і світ взагалі, і космос, і Всесвіт, і матерія та «олюднене» середовище замешкання, тобто перетворене людиною, включене у систему соціальних зв'язків («друга природа») і протиставлене людині та суспільству навколишнє середовище, складене з таких компонентів як неорганічний світ та жива речовина (природа у вужчому значенні). У даному випадку, в рамках розглядуваної концепції людини, доцільно вживати термін «природа» не в розумінні сутності (це призводить до тавтології), і не в розумінні світ взагалі, космос, Всесвіт, оскільки тоді, сприймаючи людину як природно-соціальну істоту, уявляємо, що соціальне перебуває поза природним, і доходимо християнської ідеології, яка стверджує подвійність людини (смертна плоть і безсмертна душа). Тому під природою слід розуміти сукупність таких компонентів, як неорганічний світ і жива речовина [1, с. 39].

Філософ переконаний, що зміст категорії «соціальне» пов'язаний з тим, що відрізняє людину від тваринного світу. Не можна не визнати, що за походженням людина невідривна від тваринного світу, і в цьому розумінні її природа (генеза та підвалини), звичайно ж, біологічна. Проте унікальність людини не полягає у її тваринному походженні, а вона – у духовності людини. Духовними силами й здатностями людини є абстрактне мислення, усвідомлена життєдіяльність, цілепокладання, планування й осмислення своєї поведінки, уява, емоційно-вольова сфера, естетична сприйнятливість (діяльність за законами краси), моральність, і особливо ж – творчість. Саме здатність до примноження запозиченого від предків життєвого досвіду як творчість є суттєвою відмінністю людини від тваринного світу.

Найважливіша форма прояву духовності – це свідомість. Вона є не просто властивість мозку як високоорганізованої матерії чи мільярдів нервових клітин, свідомість не зводиться лише до відображення дійсності, як це уявляли стародавні грецькі філософи. Свідомість – це ще й самосвідомість, саморефлексія людини, а також мислення і творчість. Можна сказати, що свідомість – це спосіб орієнтації людини в суспільному та природному середовищі, спосіб управління людськими діями та поведінкою в навколишньому світі. Головне призначення свідомості – мисленнева побудова дій, передбачення їх результатів, розумне регулювання поведінки та самоконтроль людини. Свідомість включає механізм програмування діяльності на підставі пізнання, випереджального відображення дійсності, цілепокладання, духовних засобів управління поведінкою за допомогою системи соціально

заданих цілей, норм, цінностей, ідеалів. Разом з появою свідомості у людське буття входить ідеальне як образ речей і процесів, їх інобуття в духовній формі, даності об'єкта суб'єктові. Ідеальне зіставне не з мозком, а зі зовнішнім світом – це форма існування об'єкта в свідомості суб'єкта. При цьому ідеальне – це «знімок» не з самого об'єкта, а з конкретної спрямованої на об'єкт діяльності людини, тобто навколишній світ дано людині не в чистому вигляді, а у формах діяльності. «Отже, – висновує П. Дишлевий, – специфіка людини полягає не просто в тому, що вона – суб'єкт свідомості, а в тому, що вона має особливу властивість – духовність. Дух – це здатність людини через суспільно-історичну практику пізнавати й перетворювати сферу свого замешкання» [1, с. 40].

Духовність як специфічна характеристика людини аж ніяк не означає її відмови від задоволення матеріальних потреб чи інтересів, від прийняття матеріальних благ. Навпаки, вона якнайповніше реалізується на ґрунті достатку, відносної незалежності від задоволення матеріальних потреб. Духовність людини полягає в тому, що духовні запити й потреби висуваються в системі мотивів і цінностей людини на перший план. Причому духовність не можна звести до розсудкової пізнавальної діяльності, до нагромадження знань, а вона полягає в інтенсивних моральнісних пошуках, «муках совісті», у прагненні людини зробити своє життя осмисленим, відповідним обраному високому призначенню, на рівні раціоналізації свідомості, почуття прекрасного, «життя в істині», вірності та служіння їй.

Саме через поняття духовності можна вийти на розуміння соціального. «Соціальне, – пише П. Дишлевий, – це передусім специфічна, якісно визначена єдність матеріального й духовного, притаманна виключно людині» [1, с. 41]. Варто зауважити, що це чи не перше визначення категорії соціального, адже у філософських словниках такого визначення не подано. Автор цього визначення стверджує, що в людському суспільстві матеріальне набуває нової якості, нових форм, з'являється нова властивість матеріальних утворень – духовність. Матеріальне на соціальному рівні полягає, по-перше, в анатомії тіла людини (перетворене біологічне); по-друге, в сукупності потреб людини та ґрунтованих на них інтересах (потреби в їжі, одязі, житлі, повітрі, фізичній активності тощо); по-третє, в трудовій діяльності, спрямованій на задоволення зазначених потреб (матеріальне виробництво, економічна сфера життя суспільства); по-четверте, в системі суспільних відносин, які пов'язують людей в процесі виробництва; по-п'яте, в продуктах трудової діяльності, які задовольняють потреби людини (одяг, житло, будівлі, транспорт, продукти споживання тощо); по-шосте, в матеріальних знаряддях, за допомогою яких виробляються зазначені продукти.

Отже, можна ствердити, що соціальне не зводиться до чисто духовного, нібито людина (людство) живе лише в духовному вимірі; соціальне також не зводиться до колективності (суспільного), що протистоїть індивіду. У людині (людстві) реалізується специфічна єдність матеріальності та духовності, людина – не природний організм, а матеріальна істота, якщо під природою розуміти не Всесвіт, космос, а фізично-хімічний світ, що існує поза межами суспільства. Соціальна сутність людини означає, що визначальною умовою становлення та розвитку людини (людства) є праця як новий тип відносин живого організму та середовища, (а не просто пристосування живого до умов існування), в результаті якої навколишнє середовище змінюється, перетворюється відповідно до потреб людини, які розвиваються й вивисуються, при цьому в трудовій діяльності поєднуються як матеріальні, так і духовні компоненти.

Соціальна сутність людини означає, що людина не вийшла готовою із природи, а створила сама себе як суб'єкта трудової діяльності, як мислячу й моральнісну істоту. При цьому кожна людина як індивід творить самого себе, формуючи свій індивідуальний

світогляд, життєві принципи та цілі, цінності та ідеали, свій внутрішній духовний світ; тому важливе значення для індивіда також має можливість свободи як вільного вибору своїх життєвих установок та принципів, як можливість стати індивідуальністю чи особистістю.

Соціальна сутність людини також означає, що людина реалізує й формує себе лише в постійній взаємодії в процесі праці з іншими людьми. В усій своїй діяльності людина постає як суспільна істота, яка продукує не тільки для себе, а й передусім для інших людей, водночас споживаючи продукти їх праці (поділ праці в суспільстві, його професіоналізація, спеціалізація тощо). Нарешті, соціальна сутність людини означає, що у суспільстві з'явилася нова форма успадкування родового досвіду у вигляді мови та культури (соціальне успадкування).

Отже, соціальне не можна звести лише до духовного чи матеріального, воно не стоїть в одному ряду з біологічним (як фізичне та хімічне не є одно-порядковим з біологічним у живій речовині). Соціальне означає поєднання специфічного матеріального та духовного в людині (людстві) – з одного боку, а з другого – єдність суспільного та індивідуального (тобто соціальне не тотожне суспільному) [1, с. 42].

З цього випливає, що необхідно чітко розрізняти проблему сутності людини та її природи. Перша проблема є суто філософською і вирішувати її треба суто філософськими засобами (інтелектуальним аналізом). З цим пов'язаний глибокий філософський аналіз змісту таких категорій як «соціальне», «соціальність», «суспільство», «індивід», «особистість», «цивілізація» тощо, які мають фундаментальне значення для розуміння людини і людських відносин. Донині дискусії про сутність людини зводяться до обговорення її «біосоціальної» (подвійної) сутності, уникаючи аналізу категорії «соціальне». Не випадково навіть у енциклопедичних словниках такий термін відсутній. Часто під соціальним розуміють духовне та суспільне. Таке ототожнення випливає з тоталітарної ідеології. Спроби побудувати суспільство, в якому суспільні інтереси (в кінцевому випадку – державні) ототожнювались з інтересами індивіда, призводила до ігнорування інтересів і прав особистості, до нав'язування кожному індивіду панівної ідеології, переслідування інакомислячих, віруючих, вільнодумців тощо.

Індивід – перше поняття, з якого треба починати вивчення й розуміння проблеми ідентифікації людини. Дослівно воно означає неподільну частинку соціального цілого. Цей своєрідний «соціальний атом», окрема людина розглядається не тільки як один представник людського роду, а й як член певної соціальної групи [5]. Це найпростіша й абстрактна характеристика людини, яка засвідчує лише те, що вона відокремлена (передусім тілесно) від інших індивідів. Відокремленість не є її суттєвою характеристикою, бо відокремленими є всі об'єкти Всесвіту. В історії філософії й суспільно-політичної думки відомий індивідуалізм – філософсько-етична концепція, що стверджує пріоритет особистості перед будь-якою формою соціальної спільності, ґрунтується на уявленнях про атомарність індивіда. Розквіт індивідуалізму як течії суспільної думки і як реального феномена людського розвитку пов'язаний з утвердженням капіталістичних відносин і свободи приватного підприємництва, що вимагало від людини індивідуальної автономії й ініціативи. Такий підхід сприяв філософському обґрунтуванню індивідуальних інтересів людини, її самоцінності, моральної гідності й відповідальності.

Індивідуальність – не просто «атомарність» людини, а характеристика її одиничності й своєрідності, що виводить за рамки цієї одиничності. Це не є «заслуга» людини і «самість» не є нашою власністю. Як влучно висловився німецький філософ Ю. Габермас, «моя концепція мене самого» має сенс лише тоді, коли людина визнається і як взагалі

особистість, і як саме така індивідуальна особистість. Розуміння індивідуальності ускладнюється тим, що людина є також множинність, вона розділена на численні маленькі «я», тому мав рацію О. Уайльд, коли твердив, що душа людини непізнана.

Особистість, – пише С. Крилова у «Філософському енциклопедичному словнику», – «аспект внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю; реалізується в самопізнанні та самотворенні людини й об'єктивується в артефактах культури» [4, с. 457]. Становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людьми досвіду й ціннісних орієнтацій соціального життя, що називають соціалізацією. Людина вчиться виконувати особливі соціальні ролі, тобто вчиться поводитись у суспільстві відповідно до свого соціального статусу, що має виразний культурний контекст, зокрема, значно залежить від стереотипу мислення. Можна сказати так: особистістю стає практично кожна людина в процесі розвитку своєї індивідуальності у даних конкретно-історичних обставинах. Проблема особистості є центральною в персоналізмі, де вона визнається первинною творчою реальністю та найвищою духовною цінністю. М. Бердяєв, розвиваючи традицію слов'янського персоналізму, стверджує, що особистість твориться Богом – це Божа ідея і Божий задум, цілісність та єдність, яка має безумовну та вічну цінність. З. Фройд ототожнює поняття «особистість» і «психіка», а його учень К.Г. Юнг – «особистість» і «душа». При цьому К.Г. Юнг розділяє «особистість» і «самість», вважаючи останню більш глибинною реальністю, яка включає несвідоме. У згаданій статті в Філософському енциклопедичному словнику С. Крилова зазначає, що представники сучасної «гуманістичної психології» визначають особистість як здатність людини до самоактуалізації. Так, А. Маслоу розуміє самоактуалізацію не просто як стихійне зростання, а як самопізнання, саморефлексію, що ведуть до плідної самотворчості. «Самоактуалізація особистості – це вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати свої потенції» [4, с. 458], робить висновок С. Крилова.

Різні типи особистостей можна виділити в рамках різних культур і світових релігій, як можна виділити й різні шляхи їх вдосконалення. Кожна людина і більшість людей може почуватися особистістю, важливо зрозуміти тільки одне – вибір особистісного шляху й поля діяльності – це результат вільного волевиявлення людини. Тому особистість немислима поза феноменом свободи, зокрема, згідно твердження І. Гегеля, справжня природа людини «є свобода, вільна духовність».

Ідентичності людини стосується безпосередньо поняття «духовність». На наш погляд, стисло й вичерпно це поняття охарактеризував Н. Хамітов у статті в «Енциклопедії сучасної України». «Духовність, – пише він, – категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його» [2]. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. У християнській антропології духовність є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога. В сучасній українській філософії обрії духовності окреслюються через такі екзистенціали як «віра», «надія», «любов» «дім», «поле», «храм», а також «творчість», що виділяє духовність як онтологічне осердя людини, яке виокремлює її ідентичність.

Поняття ідентичності є багатозначним. Воно може застосовуватися до різного роду об'єктів, таких як кольори, люди, часи, простори, відношення сутності, досвід, події, концепції тощо. Це поняття має очевидний зв'язок з поняттям схожості, хоча між цими двома

поняттями існує суттєва різниця. Схожість завжди зустрічається у контексті розбіжності; щоб два предмети були у чомусь схожі, вони повинні мати розбіжності у інших аспектах, відмінних від тих, на яких базується схожість. Ідентичність не потребує або навіть знищує розбіжність.

Ідентичність походить від латинського *idem* та буквально означає «такий самий». Наближений термін ідентифікація від *idem* та *facere* (робити), значить «встановлювати ідентичність», «встановлювати рівнозначність» будь-яких об'єктів на підставі визначеної низки ознак тощо. Ці терміни мають деякі розбіжності. До прикладу, ідентифікація (самоідентифікація) передбачає дію, певний процес співставлення одного об'єкту з іншим, виявлення загальних чи навпаки специфічних ознак, рис. Ідентичність виступає як кінцевий факт, результатуючий процес ідентифікації (самоідентифікації).

В залежності від того, у якій сфері людських знань використовується термін ідентичність, він набуває свого значення та змісту. Існує три дисциплінарно різних та автономних, хоча і співвідносних між собою розуміння поняття ідентичності: 1) в природознавстві; 2) у філософії (некласичній та головним чином у посткласичній); 3) у соціогуманітарному знанні (соціологія, антропологія, психологія). Крім того в екстенсіосоціоонтологічному плані ми можемо говорити про ідентичність різних соціальних феноменів – особи, соціальної групи, етносу, суспільства, народу, нації.

У сучасній соціогуманітарній науці виділяють різні види ідентичності. Так, наприклад, І. Гофман виділяє три види ідентичності: 1) соціальна ідентичність – типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої він належить, 2) особиста ідентичність, тобто індивідуальні ознаки людини: по-перше, всі унікальні ознаки даної людини (наприклад, відбитки пальців), по-друге, унікальна комбінація фактів і дат історії її життя; 3) Я-ідентичність – суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності і своєрідності. Особиста ідентичність також є соціальним феноменом: сприйняття особистої ідентичності відбувається за умови, що інформація про факти життя людини відома її партнеру зі взаємодії [3].

Отже, людина мислиться найперше духовною істотою, і її ідентичність трактується як духовний феномен, породження людського духу, екзистенціал людського буття. Ідентичність людини, її індивідуальність і особистість, її свідомість як духовний феномен співвідноситься з суспільною свідомістю, визначається її духовною природою. Пізнання духовного життя людини відрізняється від вивчення природи, адже світ людини взагалі, а її ідентичність зокрема не можна описати тільки у зовнішніх проявах – духовний світ відкривається внутрішньому чуттю. Таким чином, людина в процесі пізнання світу та себе формує свій духовний світ, себе, свою ідентичність.

Список використаної літератури

1. Дишлевий П. Про зміст категорії «соціальне». *Філософська думка*. 2002. № 6. С. 36–43.
2. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=19642
3. Кампі О. Деякі особливості формування уявлень про ідентичність особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2007. Т. IX, ч. 6. 180 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
5. Філософія: словник термінів та персоналій / В. Бліхар, М. Козловець, Л. Горохова, В. Федоренко, В. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.

SPIRITUAL PRINCIPLES OF HUMAN IDENTITY: PHILOSOPHICAL AND CULTURAL DIMENSION

Tetiana Vlaskevych

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The basic concepts related to the problem of human identity are highlighted and characterized, in particular: 'human being', 'individual', 'individuality', 'personality', 'spirituality', 'identity'. The problem of the nature and essence of a human being is covered. The content of the categories that define the essence of a human being is discussed. It is established that spirituality expresses the theoretical-cognitive, artistic-creative, and moral-axiological activities of a person. Human spirituality is implemented in the fact that spiritual inquiries and needs come to the fore in a person's system of motives and values. It is emphasized that the most important form of manifestation of spirituality is consciousness. Consciousness is human self-awareness, self-reflection, as well as thinking, and creativity. It is indicated that the uniqueness of a human being lies in his/her spirituality. It is through the concept of spirituality that one can come to understand the social. The content of 'social', as a category, is related to what distinguishes humans from the animal world. The social is not reduced to the purely spiritual, as if humans live only in the spiritual dimension; the social is also not reduced to the collective (social) which stands in opposition to the individual. It is noted that humans did not come out ready-made from nature. Instead, they created themselves as thinking and moral creatures, and realize and shape themselves only in constant interaction, as they work with each other. Emphasis is placed on the fact that individuality is not just a person's 'atomicity', but a characteristic of his/her singularity and originality, which takes a person beyond this singularity. It is established that the concept of identity is ambiguous, it can be applied to various objects. It is shown that a human being is conceived first of all as a spiritual being, and his/her identity is understood as a spiritual phenomenon, a product of the human spirit, an existential of human existence. People, in the process of learning about the world and themselves, build their spiritual world, themselves, and their identity.

Key words: person, individual, individuality, personality, spirituality, identity.